

Amila Šljivo

ISTINA-KRITERIJ NOVINARSKJE PROFESIJE

Rezime

U ovome radu autor razmatra fenomen istine i laži sa stanovišta javnih medija. Rečeni fenomeni se ponajprije razmatraju u filozofsko-etičkom i psihološkom značenju, a potom se, na primjerice Bosne i Hercegovine i Hrvatske (priprema agresije) govori o katastrofalnim posljedicama ideološke instrumentalizacije istine kao takve.

Da bi se raspravljalo o fenomenima istina i laž,¹ posebno o njihovom razumijevanju u oblasti javnosti, nužno je razmotriti pitanje istine i laži uopće. To znači dotaknuti neke tačke razumijevanja istine i laži u filozofsko-etičkom i psihološkom smislu, a nakon toga izložiti moguće posljedice odstupanja od istine.

Ukoliko se uslovno prihvati da se novija filozofija koncentrirala oko mišljenja Hegela i Kanta, onda se u funkciji dijela odgovora na filozofski

¹ Ovaj tekst predstavlja segment magistarskog rada pod naslovom “Etika javne riječi” koji je odbranjen na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 18. 09.2000. godine, str. 67-79.

upit šta je istina sasvim kratko može kazati da je Kant “prvi filozof koji organizuje svoj sistem oko mislećeg i djelajućeg čovjeka”, a da “rezultat tog rada, kod filozofa, jeste racionalno konstruisana besjeda, diskursivni sistem, i u toj besjedi je ljudska Istina.”² Zapravo, odgovor na tri pitanja³ koja je Kant postavio koncentrirao je gotovo sav “Interes Uma”, a “taj trostruki odgovor nije dakle ništa drugo nego uni-totalna Besjeda, to jest skup svega što se može reći (ili izraziti riječima koje imaju neki *smisao*) sa namjerom da se kaže šta je istinito.”⁴ Slijedom tih pitanja koncentrirala se i etika. Ustvari, njeno traganje za istinom u cilju je dosezanja dobra i uklanjanja zla. U Kanta se ona oformila kao uputa čovjeku kako da radi.

Što se psihologije tiče i njenog poimanja istine može se reći da ona ovaj problem veže, s jedne strane, za proces mišljenja, a, s druge strane, za propitivanje ličnosti u cilju sticanja saznanja o njoj i njenom karakteru. U tom smislu psihologija podupire i filozofiju u najširem smislu, ali i etiku kao znanost koja propituje i artikulira ljudsko ponašanje i djelovanje.

Istina je krucijalni problem ljudskog bivstvovanja. Zapitanost o tome šta je istina zaokupljala je ljudski um gotovo podjednako koliko i zagledanost u tajnovitost neba. Da to nije jednostavno pitanje pokazuju život i smrt, dan i noć, toplo i hladno, voda, zemlja itd. Zapravo je ta ljudska zapitanost i traganje za spoznajom, odnosno mnoštvo pokušaja da se iznađe odgovor, razdvojila čovjeka od ostatka svijeta i upozorila ga na tanku nit koja razdvaja istinu i neistinu ili, naprimjer, ovaj i onaj svijet. U tom duhu je teologija označila život na zemlji privremenim i prolaznim, a “onaj svijet” istinitim i konačnim. Na taj je način apsolutna istina dislocirana izvan realiteta, a sudbina svijeta na zemlji ostavljena ovisnom o istini u obliku Boga (Apsoluta), čak neovisno o tome kako ga je koja religija pojmila i prihvatila. Drugi pol ljudskog racia ipak je opstao na

² Aleksandar Kožev: “Kant”, Nolit, Beograd, 1976., str. IX,- predg. S. Marić.

Marks je likvidirao ono što je bitno za Hegelov sistem, njegov apsolutni idealizam. Nasuprot tome, Kožev neprestano ponavlja da “Hegelov *Sistem Znanja* prihvata kao svoj”, a to je istina (prim.A.Š.).

³ Kant: Šta mogu da znam, šta treba da činim, čemu mogu da se nadam?

⁴ Aleksandar Kožev, cit. dj., str. 61.

prostoru koji je ostavljen čovjeku kao mogućnost njegova djelovanja. Zahvaljujući tome čovjek je postavio pitanje istine objektivnog svijeta i međuljudskih odnosa, spuštajući u središte tih odnosa komunikaciju koja se ima temeljiti na istini. Time se dodatno proširio interes za istinom, a sadržaj mogućeg odgovora postao još složenijim. Tokom povijesti, uporedo sa razvojem ljudskog društva, narastali su spoznajni rezultati, ali lažnog svijeta nije nestalo, niti se interes za saznanjem istine smanjio. Naprotiv. Uz teologiju, filozofiju, znanost i dr. i etika je postavila pitanje istine i otvorila mogućnost traganja, s tom razlikom što je znanost oformila specifične metode dokazivanja, a etika uz filozofiju ostala u polju odnosa čovjeka, prirode i međuljudskih odnosa. Stoga nije slučajno što je i Habermas, oslanjajući se na povijesna i filozofska iskustva, a u potrebi konačnog oplemenjivanja ljudskog društva, postavio “zahtjev za istinom” u sferi komuniciranja.

U svom djelu “Technik und Wissenschaft als Ideologie” (1968) Habermas podvlači da vladajuća ideologija određuje šta je istina. Na taj način je upozorio da ni do danas putevi istine nisu oslobođeni i da je zapravo sloboda preduvjet tog saznavanja.⁵ Budući da je u odnosima među ljudima temeljnom potrebom postala istinitost sadržaja njihovog govora (razgovora), a da su funkciju posrednika u tom razgovoru u značajnoj mjeri preuzeli mediji, to je istinitost informacije postala najvažnijom činjenicom tog odnosa. Slijedom te potrebe steklo se uvjerenje da sam pojam informacija sadrži atribut istinita (teorijsko određenje). No, svakodnevno se u praksi uočavala, a i danas se uočava nepodudarnost tih pojmova. To često udaljavanje informacije i istine, Walter Lippmann pojašnjava na slijedeći način: “Funkcija vijesti je da signalizira neki događaj, funkcija istine je da skrivene fakte iznese na vidjelo, da ih postavi u međusoban odnos, te da sačini sliku stvarnosti na temelju koje ljudi mogu

⁵ Slično misli i Hana Arent kada u svojoj knjizi “Istina i laž u politici” kaže: “Priča o sukobu istine i politike stara je i zamršena, i ništa se ne može postići uproščavanjem ili moralnim denunciranjem”. (Hana Arent: “Istina i laž u politici”, Filip Višnjić, Beograd, 1994., str. 22.)

djelovati”.⁶ U tom smislu odstupanja su posve moguća, posebno kada je informacija oblikovana na osnovu podataka nekog izvora informiranja, gdje je izostalo prisustvo novinara kao svjedoka zbivanja. Tada nema, niti može biti, bezrezervne tvrdnje kako informacija nije ništa drugo do istina. Poteškoće na putu da se utvrdi istina upozoravaju, kako dalje kaže Lippmann, da je: “Moguće ... i potrebno da žurnalisti ljudima dokažu nesiguran karakter istine na kojoj se njihova mnijenja temelje, te da pomoću kritike i agitacije podbodu socijalne znanosti da sastave upotrebljivije formulacije socijalnih fakata, a državnike da potaknu na osnivanje vidljivih institucija”.⁷ Stoga Lippmann s pravom dodaje: “kvaliteta vijesti o modernom društvu indeks je njegove socijalne organizacije”, ali i to da novinarstvo ne može nositi teret institucija koje ne funkcioniraju valjano, dakle, shodno svojoj namjeni.

Nije tajna da novinari plasiraju javnosti informacije u kojima se nazire mogućnost realizacije potreba publike. Tako se utire put za vjerovanje u ponuđene sadržaje. Dakle, publika je spremna prihvatiti za istinitu onu informaciju koju treba ili očekuje, a posebno onu koja je zasnovana na argumentima. Usto poželjno je da novinar “svoj vlastiti značaj” prikaže “kao ispravan”.

Mada je svakom novinaru posve poznato da tek uz otkriće istine nastaje informacija, odstupanja su česta. Postavlja se pitanje da li su ta odstupanja namjerna, nenamjerna, opravdana ili neopravdana.

Novinaru se, naime, može dogoditi da objavi neistinu, ali to ne mora značiti da je namjeravao lagati. Stoga treba uočiti razliku između namjernog i nenamjernog plasiranja neistine, na što je ukazao i Jacques Derrida: “Ne laže se tako što se naprosto govori neistina, ili barem ne onda kada se iskreno vjeruje u istinu onoga što se misli i govori.”⁸ Istina se može zloupotrijebiti, na osnovu saznanja o njoj može se i lagati, ili, kako Derrida dalje kaže: “Može se reći neistina a da se ne laže.”⁹ Jasno je, dakle, da je istina vezana uz namjeru da se kaže ili ne kaže istina.

⁶ Walter Lippmann: “Javno mnijenje”, Naprijed, Zagreb, 1995., str. 256.

⁷ Isto, str. 258.

⁸ Jacques Derrida: “Povijest laži”, Dijalog 6, Časopis za filozofska i društvena pitanja, Centar za filozofska istraživanja ANU BiH-Međunarodni centar za mir u Sarajevu-Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996., str. 10.

⁹ Isto, str. 11.

Laž je “intencionalni čin” - kaže Derrida. Slično određenje se nalazi još u zapisu svetog Augustina koji je kazao: “nema laži ... bez izričite intencije, želje ili htijenja da se neko prevari.”¹⁰

Sukladno svom stavu da je laganje “intencionalni čin” Derrida naglašava da je i Kant slično promišljao istinu i laž kada je napisao: “suprotno laži nije ni istina ni stvarnost, nego ... ono kada se kaže istina, kada se hoće reći istina”.¹¹ Kant, naime, ne dopušta odstupanje od istine: “Istinoljubivost u iskazima ... predstavlja formalnu dužnost (formale Pflicht) čovjeka prema svakome, ma koliko bila ozbiljna šteta koja iz toga može proisteci.”¹²

Danas bi se moglo reći da je novinarstvo opterećeno odstupanjima od ovog zahtjeva i da javnost reagira upravo na osnovu medijske ponude, shodno interesima ili namjeri da se postigne određeni cilj, pa često i neovisno o tome da li se događaj u cjelini odvio. Praksa, dakle, pokazuje da se nerijetko dešava da novinari događaj koji nije “svršeni čin” prezentiraju javnosti tj. da ga predoče kao cjelovitu informaciju (s obzirom na procjenu mogućeg ishoda), a da je to samo dio istine. Uz to, javnost, ali i novinari, pogotovo izvjestitelji s “lica mjesta”, često ne polaze od toga da: “vijesti ... nisu u prvom redu ogledalo društvenih prilika, već izvještaj o kakvom njihovom aspektu koji se nametnuo.”¹³ Ne treba zaboraviti ni to da mediji novinarima nameću duple standarde, zbog čega se u javnost plasira nepotpuna ili neistinita informacija.

Istina, kako kaže Marko Sapunar u svojoj knjizi “Osnove znanosti o novinarstvu”, “označava maksimum spoznajne vrijednosti u smislu *adequatio intellectus ac rei* (identiteta ljudskoga uma i stvari).”¹⁴ Istinitost je, kako on dalje kaže, “temelj cjelokupne novinarske djelatnosti.”¹⁵ Stoga smatramo da je objektivnost donja granica istinitosti koju novinar kao posrednik ne smije preći.

¹⁰ Isto, str. 12.

¹¹ Isto, str. 19.

¹² Isto, str. 19.

¹³ Walter Lippmann, cit. dj., str. 245.

¹⁴ Marko Sapunar: “Osnove znanosti o novinarstvu”, Epoha, Zagreb, 1994., str. 63.

¹⁵ Isto, str. 64.

Nema, dakle, dvojbe oko toga da je čovjek i izvor informacija i njihov selektor. Stoga novinaru valja polaziti od toga da “novinarstvo počinje s viješću” koja opredjeljuje reakcije javnosti i upravo stoga treba slijediti istinu, jer odstupanje od ovog kriterija novinarske profesije šteti interesima i medija i javnosti i ljudi uopće.

No, zapitajmo se iznova šta je zapravo istina i, posebno, šta je istina u novinarstvu. Na ovo pitanje dugi niz godina teorija pokušava odgovoriti. Martin Heidegger uvažava tradicionalni pojam istine i razumijeva ga kao “slaganje stvari ili stvarnosti ... s pojmom o njoj”, pri čemu diferencira “stvarnu istinu (Sachwahrheit) od rečenične, iskazne istine (Satzwahrheit).”¹⁶

Ova Heideggerova misao o istini od posebnog je značaja za novinare i njihovu profesionalnu etiku.

Međutim, na ovom mjestu naš osnovni interes nije puka rasprava o istini, niti variranje određenih iskustava vezanih za služenje ili nesluženje istinom, mada će se i o tome govoriti. Naime, naš interes je da istaknemo značenje i značaj praktične istine. U tom smislu citirana je i Heideggerova misao o iskaznoj istini. No, postavlja se pitanje šta je praktična istina u novinarstvu. Ako se polazi od toga da sadržaj informacije čini događaj, pojava, ljudska akcija, dakle, životna činjenica, a da taj sadržaj mora biti njihov istinit odraz,¹⁷ onda nije teško zaključiti šta je praktična istina u novinarstvu. Pa iako se na prvi pogled čini da je sadržaj pojma praktične

¹⁶ “Rečenična istina” je “u svom iskaznom postupku upućena na stvarnu istinu.” (Ivan Kordić: “O biti istine”, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996., str. 12.).

“A budući da je istina shvaćena kao sloboda, a sloboda kao bit čovjeka, onda je shvatljivo da je pitanje o istini ujedno i pitanje o čovjeku.” (Isto, str. 23.). “A kad se čovjek po prvi put počeo pitati što je to biće, počela je povijest mišljenja istine kao njegova vlastita povijest.” (Isto, str. 24.). “Time je rečeno da je i sloboda tako shvaćena uvjet svake istine, pa i iskazne. Sloboda je prostor mogućeg djelovanja čovjeka pojedinca i čovječanstva kao cjeline.” (Isto, str. 25.). “A i istina i neistina omogućene su tek u prostoru slobode.” (Isto, str. 25.). “Biti istinit i istina ovdje znače slaganje, i to na podvostručan način: jednom skladnost jedne stvari s onim što se o njoj unaprijed misli, drugi put slaganje onoga što se u iskazu misli sa stvari.” (Isto, str. 275-276.).

¹⁷ Vidjeti: Dušan Slavković: “Biti novinar”, Naučna knjiga, Beograd, 1988., str. 31.

istine sasvim blizak i poznat, praksa (empirijska) upozorava da je praktična istina (istinitost informacije), s jedne strane, vezana za sam događaj, za određenu činjenicu, a, s druge strane, za odnos novinara prema njoj. Riječ je, naime, o subjektivnom ili objektivnom viđenju, načinu razumijevanja, interpretaciji ili, pak, o sposobnosti izbora najvažnijeg momenta. Novinarstvo je teško zamisliti bez subjektivnog stava novinara, a objektivnost je obavezujući kriterij. Ta raspetost zapravo upozorava na kritični momenat ličnosti novinara koji opredjeljuje moral novinara. Subjektivan doživljaj (viđenje) može doprinijeti istinitosti informacije, ali je može i zamagliti. Stoga se govori o osposobljenosti novinara za poziv. Dakle, da bi se istinito informiralo nužno je istinito istraživati, precizno razdvojiti važno od nevažnog i sadržaj objektivno predočiti javnosti. Time je istinitost osigurana. Zapravo bi se moglo reći da je Dušan Slavković u pravu kada u svojoj knjizi "Biti novinar" ističe: "Istinitost u novinarstvu znači integritet fakata, tačnost i preciznost u iznošenju podataka, a uslov za takav postupak nalazi se u pažljivom bilježenju i provjeravanju onoga što se prikuplja i u obradi informacije."¹⁸ Istovremeno to govori o težini i složenosti novinarskog poziva.

Ukoliko bi se konzekventno insistiralo na pitanju kakav novinar mora biti da bi informacija bila tačna, objektivna, onda bi odgovor sadržavao tri momenta, odnosno tri profesionalne osobine ili tri karakterne crte njegove ličnosti: mudrost, istraživačka hrabrost i znanje.¹⁹ To su zapravo vrline (kreposti) o kojima govori filozofija od starih Helena pa do danas. Stoga, kada se raspravlja u etici novinarstva, o odnosu novinara i istine, valja naglasiti da je istinitost locirana između novinara i događaja ("životne činjenice"), a da proces razotkrivanja istine (istraživački proces) predstavlja put dolaska do istine. Zato držimo da je Marks s pravom upozorio da istina nije samo u činjenici, već i u putu do istine. Upravo taj put pred-

¹⁸ Isto, str. 32.

¹⁹ Uporediti: "Istina, također, traži hrabrost, uspravan stav, što drugim riječima znači: ne klanjati se moćnim, izdržati optužbe okoline koja ima svoj unaprijed dat stav i želi da zadrži stanje stvari kakvo joj odgovara. Ukratko, do istine se dolazi mudrošću ali i istraživački, hrabrošću ali i znanjem - dakle ne lako i u tome leži veličina novinarstva". (Dušan Slavković, cit. dj., str. 32.)

stavlja složen problem, bilo da je riječ o subjektivnom momentu (novinaru) ili, pak, izvanjskoj prisili na šta je upozorio Habermas govoreći o potrebi oslobađanja od “vlastodršstva” i snazi argumenata “bezprisilnoj prisili”.

Sada je posve jasno zašto istina na prvom mjestu. No, postavlja se pitanje koja je “sudbina istine”.

Čovjek treba istinu. On je traži u znanostima, ali i u medijima. Novinarstvo je, gledajući kroz povijest, dugo bilo pod pritiskom argumenta sile. Danas se nasuprot tome svjesno apelira da se snagom argumenta (Apel, Habermas) brani, ali i opovrgava svaki iskaz.

Kada se sagledavaju različita iskustva, kako literarna, tako i povijesno faktička, sasvim je primjetno da postoji sklonost da se npr. raspravlja o istini vremena koje je prošlo, ali ne i da se slijedi istina kada je to potrebno. Uostalom može se reći da govoriti istinu nije najmudrije, jer se događa da se istini većina suprotstavi želeći izbjeći odgovornost. Naime, govoreći istinu može se doći u nepriliku, jer “pravo da se istina kaže nije najrasprostranjenije.”²⁰ O tome svjedoči i sama povijest novinarstva. No, budući da sloboda otpočinje sa istinom, javnost treba zahtijevati garanciju prava “da se istina kaže.” Tu je uloga novinarstva izuzetno značajna.²¹ Treba, naime, jačati savjest javnosti kako bi se ljudi oduprli pritisku laži i osnažili u izboru koji je opredijeljen istinom. Ako je, pak, ljudima potrebna nada, a jeste, nju valja temeljiti na istini, jer se može s pravom reći da je budućnost uz laž posve neizvjesna.²² Istina mora doći do svakog čovjeka kako bi se ostvarila sloboda. Nažalost malo toga je naučeno iz iskustva prošlosti. Stoga i danas, tek nakon što prođe vrijeme tragedije, postaje jasno kako

²⁰ Čovjek strahuje od istine svog vremena, dok se posve moćno nosi sa istinama iz prošlosti. Ponekad je stoga i tačno da su naši neprijatelji ljudi koji kazuju istinu.

²¹ Ovdje je moguće susresti se sa Habermasovom postavkom o diskursu kao korektivnu procesa komunikativnog djelovanja.

²² “Međutim, ono što čak više uznemiruje to je pojava da se u razmjeri u kojoj su u drugim zemljama tolerisane nezgodne činjeničke istine, ove istine često, svjesno ili nesvjesno, transformišu u mnijenja kao što činjenica njemačke podrške Hitleru, ili francuskog sloma pred njemačkim armijama 1940. godine, ili politika Vatikana tokom Drugog svjetskog rata, nije bila stvar istorije već stvar mnijenja.” (Hana Arent, cit. dj., str. 31.)

se ponovo prešao put “od slijepog ili koristoljubivog samozadovoljstva do trajnog okrivljavanja”.²³ Otud bojazan da se svijet danas uveliko nalazi u svojevrsnoj moralnoj ravnodušnosti. Novinari, dakle, javnost moraju upoznati sa važnim događajima, ali uz to i rasvijetliti njihove uzroke. No, oni su često skloni pisati informacije koje neće uznemiriti publiku, po principu dopadljivosti kojoj pozadina nije istina. Stoga novinarstvo zahtijeva od novinara da svoju profesionalnost potvrđuju svakodnevno. Razlog tome je i to što informacije koje se plasiraju auditoriju mogu biti “medijski konstrukti stvarnosti” (F. Vreg). Uz to, valja upozoriti i na problem koji govori o čestim slučajevima kada “javno mnijenje sebi formira istinu”²⁴ na osnovu informacija do kojih se dolazi isključivo putem medija.

Budući da su mediji jedan od najvažnijih izuma čovječanstva, da su povezali ljude sa svih kontinenata, novinari ih ne bi smjeli dovoditi u pitanje. Međutim, u praksi vrlo često nije tako. Valjda zato i jeste kraj 20. stoljeća donio tako snažnu potrebu za etikom novinarstva.

Nema, dakle, spora oko toga šta istina u novinarstvu donosi čovječanstvu. Ima spora oko toga šta je laž i čemu ona vodi. Naime, laž u novinarstvu publiku vodi u zabludu. Postavlja se pitanje zašto laž, otkud laž. Iskustvo govori da je laž produkt potrebe da se poništi neugodna ili neočekivana informacija, odnosno informacija koja ne odgovara. Nadalje, postavlja se pitanje otkud mogućnosti da laži prolaze. Odgovor je otud što postoji monopol moći, odnosno interes onih koji imaju “političku i ekonomsku moć”. Zloupotrebe su, dakle, u tom smislu posve moguće. Ovu tvrdnju sažima i jedna ne slučajno izmišljena anegdota koja se često navodi kao primjer manipuliranja javnošću. Naime, “na velebnu vojnu paradu kojom se u Kremlju, na Crvenom trgu, obilježava obljetnica Oktobarske revolucije, Brežnjevi je na svečanu tribinu odlučio pozvati najveće vojskovođe svih vremena: Aleksandra, Cezara i Napoleona. Za mimohod ruskih tenkova, Aleksandar reče: ‘Ah, da sam imao ovakve tenkove, mogao sam osvojiti cijelu Aziju’. Kada su prolazile sovjetske rakete, Ce-

²³ Jean Francois Deniau: “Ono što vjerujem”, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995., str. 97.

²⁴ Ivan Kordić, cit. dj., str. 11.

zar reče: ‘Ah, da sam samo imao ovakve rakete, opsada Alezie ne bi mi oduzela toliko vremena’. Napoleon je šutio i čitao “Pravdu”. Dvojica njegovih kolega povukoše ga za rukav i Napoleon reče: ‘Ah, da sam imao ovakve novine, nitko nikada ne bi doznao da sam poražen kod Waterlooa.’”²⁵

Dosadašnja iskustva upozoravaju da je istina kroz prošlost snažno osporavana, ali da je danas izvjestan iskorak ka istini napravljen sa demokracijom. Poznato je, naime, da su u zemljama sa totalitarnim režimima ljudi vrlo često imali samo dvije mogućnosti: prihvatanje neistine ili život u tišini. Onemogućeni da kažu šta vide i kako misle, ostajali su udaljeni od stvarnosti. Iako je u većini zemalja sa totalitarnim režimom ustavom bila proklamirana sloboda govora tj. čovjekovo pravo da kaže istinu, to u većini slučajeva nije poštovano. Zašto? Zato što je istina tim vlastima donosila nemir i nesigurnost, budila savjest javnosti i radala pobunu protiv laži. Čemu je vodila laž, nesloboda i izolacija, ponajbolje govori krah režima u zemljama Istočne Europe u kojima se odmah nakon promjena insistiralo na otvaranju društva i dezideologiziranju vijesti. Nažalost, ni suvremena civilna i demokratska društva, posebice društva u razvoju nisu lišena “golih interesa”. Naime, onog trenutka kada se novinari nađu u službi određenih interesa, nastaju ozbiljni problemi koji uzrokuju napuštanje istine. Stoga nije slučajno što se svakodnevno ističe da snaga demokracije počiva upravo na javnosti. Novinarstvo je djelatnost koja formira javnost i koja je izložena ocjeni javnosti. A javnost treba istinu kako bi uspostavila odnos i prema sebi i prema određenim događajima.

Pa i pored nastojanja i novinara i medija da se prezentira istina, greške su i česte i moguće. No, ovdje je važno ponoviti da nije dopušteno svjesno odstupanje od kriterija o kojem je bilo riječi. Čak i pravo na ispravku ili demanti koje osigurava demokracija često kao da ne donosi rezultat. Naime, svjedoci smo koliko se informacija bez osnova²⁶ (dezinformacija) objavljuje u medijima, a da izostaje kritika ili korekcija, odnosno demanti.

²⁵ Jean Francois Deniau, cit. dj., str. 92.

²⁶ (ili se iznesena činjenica ne podudara sa realnošću ili je njena važnost takve prirode da javnost dovodi u zabludu).

²⁷ Stjepan Malović: “Novine”, vlastita naklada, Zagreb, 1995., str. 17.

To je otud što “država... kontrolira masovne medije ... kao što kontrolira sve svoje društvene institucije.”²⁷

Ovdje se zapravo može govoriti o složenom odnosu država-javnost ili auditorij-informacija. Zašto? Zato što auditorij pretežno vjeruje u istinitost informacija koje plasiraju mediji, jer se polazi od toga da je javnost svjedok. Time se pretpostavlja dokaz i zanemaruje mogućnost zloupotrebe. Smanjuje se mogućnost gubitka povjerenja. No, pitanje je da li danas javnost može kontrolirati tako masovnu produkciju informacija. Uz to, može li se ispustiti iz vida činjenica da do istine dolazi čovjek (novinar) kao subjektivno biće. Naime, postavlja se pitanje da li je to faktor koji u novinarstvu uzrokuje brojne poteškoće. Stoga nije slučajno što je A. M. Rosenthal, dugogodišnji urednik *New York Times*-a slijedom vlastitog iskustva istaknuo da novinar (s obzirom na prirodu svog posla) mora težiti objektivnosti, mada razumije da je to često vrlo teško. Pa i unatoč teškoćama novinar mora znati, kako kaže Gied ten Berge, da su “činjenice ... svete”, a “komentar je slobodan.”²⁸

No, i pored toga što postoje mnogi primjeri koji upozoravaju na nepravilnosti u novinarskom radu, stoji činjenica da su novinarske informacije dovele do saznanja od značaja za čovječanstvo. U tom smislu oni jesu “savjest suvremenog društva.”²⁹

Ovdje je važno naglasiti da je novinarstvo ljudsko stvaralaštvo, te da se tu prepoznaju poteškoće u razumijevanju i interpretiranju stvarnosti. Usto, valja znati da je novinarska istina u ovisnosti o slobodi koju novinar ima u društvu.

Nadalje, postavlja se i pitanje šta sve istina omogućava. Prvo, istina je rješenje sumnje. Iako je često neistinu moguće predočiti razumljivo, to ne znači da je kazivanje bez sumnje ili da je prihvatljivo. Riječ je o mogućnosti recepcije istine od strane konzumenta informacija. Ukoliko nedostaje interes za istinom, onda se radi o nekritičkom ponašanju publike. Drugo, novinar koji brani laži uvijek ide dalje, tako da pretjerivanje u tom

²⁸ Gied ten Berge: “Mirovni pokret i novi izazovi nakon hladnoga rata”, “Odgovornost novinara u ratu”, Zbornik, Hrvatsko društvo katoličkih novinara, Zagreb, 1994., str. 91.

²⁹ Stjepan Malović, cit. dj., str. 29.

smislu ne može ostati nerazotkriveno. Ovdje valja napomenuti da je i danas otvoreno pitanje o tome šta činiti nakon što novinar dođe do istine. Mora li, naime, novinar promisliti da li će objavljivanje informacije prouzročiti nekome štetu ili ne? U tom smislu on treba donijeti odluku. U principu takva odluka vezana je za moral novinara. Profesija nalaže da “sve istine koje izražavaju visok stupanj moraliteta treba objavljivati”.³⁰

Nakon izlaganja pitanja koja se tiču kriterija nameće se i pitanje šta je u novinarstvu nedopustivo. Prvo, nedopustivo je nepriznavanje načinjene pogreške ukoliko se činjenično potvrdi da je predloženi iskaz krivo predstavljanje tj. neistina. Drugo, plasiranje informacija koje nisu provjerene. Treće, nemogućnost ispravke.

Iskustva upozoravaju da novinari često zloupotrebljavaju spremnost javnosti da bez upita prihvati informacije koje su plasirane.³¹ To upozorava da povjerenje koje se daje medijima ne bi smjelo biti stvar navike. Vjerovati informacijama novinara bez valjana uvida u to da li su istinite ili neistinite, nije ništa drugo do pristajanje na moguće zablude, gdje je sposobnost vlastita rasuđivanja napuštena. Jer neistine, ukoliko se nameću mišljenju, stvaraju poteškoće, sužavaju mogućnost izbora i ograničavaju rasuđivanje.

Pogreška koju novinari često čine odajući se zloupotrebama jeste i u tome što miješaju činjenice i mišljenja. Otud novinare nerijetko nazivaju i “priređivačima naše stvarnosti”. To je stoga što njihove informacije čine sliku svijeta kojeg javnost upoznaje posredno (putem medija). Dakle, tvrdnja da čovjek uspostavlja svoj odnos prema svijetu pomoću riječi ili slike u primjeru javnosti se verificira.

Istina, brojni primjeri iz prakse pokazuju i to da su mediji opredijelili određene događaje. U tom smislu posebno je indikativan slijedeći primjer. Sandinistička vlada Nikaragve je, u namjeri da se zaštiti od moguće akcije SAD-a na svom prostoru, posegla za nečim “što bi se moglo nazvati ratom informacijama”. Putem medija obznanjen je prekid suradnje sa vojnim savjetnicima iz SSSR-a, a potom i informacija da Nikaragva ne

³⁰ Marko Sapunar, cit. dj., str. 259.

³¹ Iskaz koji ne trpi sumnju jeste neistina.

posjeduje “moderno sovjetsko naoružanje”, sve s ciljem da se ukine bilo kakav “povod za invaziju”. Naravno, to nije bilo tačno. Ali, zahvaljujući direktno “ratu informacijama”, Sandinistička vlada je uspjela udovoljiti SAD-a, tj. pobijediti “informativno”, a to je tada značilo “vojno.”³²

Ovaj primjer pokazuje da se javnost razvijenih zemalja uveliko opredjeljuje na osnovu informacija koje se plasiraju putem medija. Novinar je, dakle, svjestan da može utjecati na izvjesne događaje i tako ostvariti korist. U takvim slučajevima primaran je interes, a ne istina. Otud nije slučajno što u izjavi *Washington Posta* stoji: “U potrazi za istinom,” novine trebaju “biti spremne žrtvovati svoj materijalni interes i imetak, ako takvo što bude potrebno za javno dobro.”³³

Čest problem novinarske djelatnosti u procesu otkrivanja istine jeste problem odnosa novinara prema vlasti. Stoga se cijeni da je bitan zadatak koji se u novinarstvu postavlja i to da javnosti budu dostupne informacije o djelatnostima vlasti koje su dužne raditi u interesu javnosti, odnosno dopustiti da novinari prate da li se “javni poslovi odvijaju javno.”³⁴ To je zato što novinari ozbiljno utječu na javno mišljenje posredstvom informacija o radu vlasti. Na taj način “novinar aktivno sudjeluje u stvaranju javnog mnijenja i kolektivnom rasuđivanju.”³⁵

Nije, dakle, slučajno što su mediji kao posrednici, tj. prenosioci informacija, u fokusu interesa vlasti. Svjesni snage medija, a u cilju sprečavanja moguće negativne reakcije javnosti, vlasti nastoje kontrolirati rad medija.

Naime, poseban problem, kako u teoriji, tako i u praksi, nije samo enormna potreba vlasti da kontrolira medije zaradi slučajne, puke kontrole, već zaradi plasmata svoje istine, vrlo često neistine, odnosno laži. Čak se ovaj odnos vlast-novinar-medij ne može razumjeti ako se ne pretpostavi interes sve tri naznačene strane. Nije, dakle, u pitanju niti (loša) navika novinara (da laže), niti (loša) navika političara (koji personificira vlast, da laže), niti jednostranost medija, već je u pitanju *raison* vlasti opred-

³² Rolend Lorimer: “Masovne komunikacije”, Clio, Beograd, 1998., str. 305.

³³ S.Malović-S.Ricchiardi-G.Vilović: “Etika novinarstva”, Izvori, Zagreb, 1998., str. 217.

³⁴ Isto, str. 191.

³⁵ Isto, str. 169.

ijeljen interesom kojim se odslikava željeno stanje i proizvodi permanentna potreba za vlašću takvom kakva jeste. Time se reproducira i društveni sistem i koncept vlasti i vladajuća struktura.

Iako je laž suprotnost istini, nešto što ne odgovara objektivnom događanju, životnoj činjenici i sl., postavlja se pitanje šta u biti laž predstavlja i od kada ona postoji. Uz to, pitanje je o laži kao o nemogućnosti objektivnog komuniciranja i saznavanja u vremenu u kojem su mediji dominirajući proizvođači svijesti.

Laž je, nema spora, suprotnost činjeničnoj istini. U novinarstvu to je odustajanje od činjeničnog stanja, obmana javnosti ili, pak, ono što se naziva momenat manipulacije. Geneza laži, vjerovati je, može se istraživati podjednako i jednovremeno kao i geneza istine. Jer, laž postoji od kada postoji i sama istina. Ovdje nije riječ o zabludi ili neznanju kao uzroku laži, već o hotimičnoj, dakle, namjernoj laži. Kada je naprijed postavljena teza o potrebi vlasti za kontrolom medija, onda to nije konstatirano samo s ciljem da se markira određeni problem. Naprotiv. Time je postavljeno pitanje i zašto vlast ima potrebu za kontrolom medija. Odgovor je posve jednostavan, zbog mogućnosti da se skriva istina, a plasira laž ili, preciznije, da se manipulira određenim ciljem i namjerom.

Hana Arent u svojoj knjizi "Istina i laž u politici" naglašava: "Dok je lažov čovjek od akcije, dotle onaj koji kazuje istinu, bilo da kazuje racionalnu ili činjeničku istinu, to uopšte nije."³⁶ U tom smislu ona dalje analizira razloge zbog kojih političar između različitih mogućnosti izabire odustajanje od istine, odnosno laž.³⁷ U prirodi stvari to je posljedica potrebe za akcijom, za vladanjem, "za promjenom okolnosti" koju osigurava sloboda. Jer da nije slobode, promjene ne bi bile moguće. Pa, iako laž predstavlja "zloupotrebu" slobode, političar joj pribjegava u cilju

³⁶ Hana Arent, cit. dj., str. 48.

³⁷ "Teško da će ijedna politička ličnost prije izazvati opravdano podozrenje nego onaj ko profesionalno kazuje istinu, a otkrio je neku sretnu podudarnost između istine i interesa. Suprotno ovome, lažovu nije potrebno prilagođavanje da bi se pojavio na političkoj sceni (...). On je po prirodi glumac; on govori ono što nije tako (...). On koristi prednost neosporne sklonosti naše sposobnosti za akciju (...)." (Isto, str. 49.)

akcije ili, pak, fiktivne promjene slike realnosti. "Istinoljublje nikada nije bilo ubrajano u političke vrline" - kaže Hana Arent. U tome ona vidi odnos istine i laži kao odnos djelanja i akcije u sferi politike određenog društva.

Nije slučajno što Arentova laž sagledava kroz dva pojma: a) tradicionalna i b) suvremena laž. Prema toj podjeli tradicionalna laž pripada povijesti i ona nema uvijek toliko snažne refleksije na suvremenost koliko suvremena laž. Budući da smo locirali naše pitanje o laži u današnjicu, onda se može reći da danas laž u medijima ("laž medija") kao posljedica potrebe vlasti za masovnom manipulacijom predstavlja ozbiljan problem. Doda li se tome da je u pripremi osvajačkih ratova kakav je npr. agresija i rat u Bosni i Hercegovini prakticirana "čista" laž (posebno izjava o ugroženosti jednog naroda), onda se pitanje o laži proširuje, ali i potvrđuje. Uistinu je u primjeru ovog rata Hana Arent u pravu kada kaže: "moderne političke laži efikasno se bave stvarima koje uopšte nisu tajna nego su praktično poznate svima."³⁸

Ovdje se dalje nadaje potreba za diferenciranjem laži i propagande, iako su one u osnovi i vrlo srodne i često identične. Propaganda se, naime, ne pokazuje uvijek kao laž-neistina. U primjeru kako je Goebbels radio, to se potvrdilo. On je, naime, za potrebe fašizma i uspjeha Trećeg rajha koristio činjenice, dakle istinu, u propagandne svrhe. Riječ je bila o slijedećem. Budući da je istina prisutna samo uz činjenice, a čovjek je na različite načine može upotrijebiti u cilju propagande, laž je proizvedena na bazi činjenica kao konstrukcija.

Pa ipak način na koji je artikulirana politika nacizma, neovisno o Goebbelsovim metodama, predstavlja primjer laži kao temelja ideologije nacizma, jer je njen cilj bio izvan slobode. Otud se s pravom može reći da je u suvremenom smislu ideološka propaganda ono što je osnovano na laži, a priređuje se u cilju manipuliranja masom. Propaganda koju je npr. koristio šef velikosrpske ideologije Slobodan Milošević u pripremi agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u cjelini je temeljena na laži, a, kao što će se kasnije potvrditi, svi mediji koje je kontrolirao (a kontrolirao je

³⁸ Isto, str. 51.

većinu) prihvatili su njegov zahtjev za takvom propagandom i svo vrijeme rata emitirali su uglavnom laži i izmišljotine - konstrukcije. Ovdje, nažalost, mišljenje Hane Arent (da “moderni postupak laganja nije više prikriivanje istine nego je uništenje stvarnosti”) potvrđuje naprijed iznesenu tezu.

Na kraju valja naznačiti da politički režimi i iz njih izvedeni pravni sistemi koji su se opredjeljivali za proces laganja i obmana, ne samo da su se pokazali kao totalitarni, nego su na bazi istine o njima prevladani, odnosno propali su. Njihov krah, istina, nije bez žrtava, ali ni bez iskustva koje je izrazito poučno. Nažalost.

Abstract

The author of this paper reflects on the phenomenon of truth and falsehood from the perspective of the media. The phenomena are studied principally in their philosophical, ethical and psychological sense, and the disastrous consequences of the ideological instrumentalization of the truth as such are then discussed, taking the example of Bosnia and Herzegovina and Croatia (the preparation for war).